

Freymin konseptə çevrilmə mərhələləri

Mayıl Əsgərov

filologiya elmləri doktoru,
Bakı Avrasiya Universitetinin professoru,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin müdiri
E-mail: mayil62@yandex.com

Tamella Əlizadə

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Dillər tədris mərkəzinin baş müəllimi,
AMEA Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin dissertantı
E-mail: alizadetamella@gmail.com

Annotasiya. Gerçək aləmi, eləcə də onun əşya, varlıq və hadisələrini tam dərk etmək mümkün deyil. Yalnız gerçək aləmin müəyyən cəhətləri ilə diqqəti cəlb edən vahidləri qavranılır və dərk olunur. Linqvo-psixoloji vahidət nəzəriyyəsinə görə gerçəklik vahidi ilə ilkin təmasda onun iki elementdən ibarət olan natamam intellekt kodu formalaşır və əsas yaddaşa qeyd edilir. Bu ilkin dərkətmə və təfəkkür vahidi *freym* adlanır. İnsan sosial varlıqdır və mənimsədiyi hər şey haqqında başqa insanlara məlumat vermək istəyir. Məlumat vermə bilmək üçün ilk növbədə gerçəklik vahidinə ad verilməlidir. Gerçəklik vahidinin adlandırılması ona aid olan freymin verballaşması deməkdir. Gerçəklik vahidinə verilən ad onun iki elementdən ibarət natamam intellekt koduna daxil olur. Nəticədə iki elementli natamam intellekt kodu dörd elementli tam intellekt koduna çevrilir. Tam intellekt kodunun yaranması freymin konseptə çevrilməsinin ilkin mərhələsi hesab olunur. Buna baxmayaraq, bütün söz-freymlər konseptə çevrilmir. Ona görə də ilkin mərhələdə verballaşmış freymlər konsept deyil, leksik freym və ya söz-freym adlanır. Leksik freymlər həm forma, həm də məna baxımından genişlənə bilər. Formaca genişlənən leksik freymlər genişlənmiş intellekt kodu, mənaca genişlənən leksik freymlər isə konsept adlanır.
Açar sözlər: gerçəklik elementi, intellekt obrazı, intellekt kodu, freym, konsept.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.02.2025; qəbul edilib – 28.02.2025

Stages of turning a frame into a concept

Mayıl Asgarov

Doctor of Philology,
Head of the Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics
of the Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Professor of the Baku Eurasian University,
E-mail: mayil62@yandex.com

Tamella Alizade

Senior Lecturer of the Language Teaching Center of the Azerbaijan State Agrarian University,
Postgraduate student of the Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics of the Institute of
Linguistics of ANAS
E-mail: alizadetamella@gmail.com

Abstract. It is impossible to fully understand the real world, as well as its objects, entities and phenomena. *Units of reality* that attract attention only with certain aspects of the real world are perceived. According to the theory of linguo-psychological unity in the initial contact with the unit of reality an incomplete intellect

code which consists of 2 elements is formed and stored in the main memory. This primary intellect code of comprehension and thinking is called *frame*.

Man is a social being and wants to give information to other people about everything he assimilates. In order to be able to give information, the unit of reality must first be given a name. Naming the unit of reality is the verbalization of the frame belonging to it. The name given to a unit of reality enters its incomplete intellect code, which consists of 2 elements. As a result, 2 element incomplete intellect code turns into 4 element complete intellect code. The creation of a complete intellect code is considered the initial stage of the transformation of the frame into a concept. Despite this not all verbalized frames become concept. Therefore, verbalized frames at the initial stage are not called concepts, but called lexical frames or word-frames.

Lexical frames can be extended both in form and meaning. Lexical frames extended in form are called extended intellect code, and lexical frames expanded in meaning are called concepts.

Key words: *unit of reality, intellect image, intellect code, frame, concept.*

Article history: received – 14.02.2025; accepted – 28.02.2025

Giriş / Introduction

Son illərdə dünya dilçiliyində olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də istər koqnitiv linqvistika, istərsə də dilin linqvo-psixoloji problemləri ilə bağlı araşdırma və tədqiqatların sayı sürətlə artır. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Obyektiv səbəblərin ən başlıcası odur ki, istər dilin, istərsə də nitqin linqvo-psixoloji fenomen mahiyyəti daşdığını artıq hər kəs qəbul və təsdiq edir. Məlumdur ki, diskurs, nitq, mətn, eləcə də dil və onun struktur vahidləri olan sözlər tamamilə fərqli linqvo-psixoloji kateqoriya və anlayışlardır. Buna baxmayaraq, nəticə etibarilə onların hamısı tək bir məqsədə – ünsiyyət təmin edilməsinə və ya informasiya mübadiləsi ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edir.

Problemin qoyuluşu. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında istər diskurs, nitq və mətnin, istərsə də dilin və onun bütün səviyyələrdən olan struktur vahidlərinin, yəni bütün söz və formaların yaranma və mənimsənmə mexanizmini, hətta onların bir-birinə transformasiya olunma imkan və potensialını da dəqiqliklə şərh etmək mümkündür. “Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası” [bax: 1], həmçinin “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” [bax: 2] adlı monoqrafik əsərlərdə dil və onun struktur vahidlərinin, eləcə də nitq söyləmlərinin yaranma və mənimsənmə mexanizmi geniş şəkildə şərh edilmişdir. Bu tədqiqat əsərində əvvəlcə gerçəklik vahidinin dərk olunmasını və bunun nəticəsi olaraq natamam intellekt kodunun və ya freymin yaranma mexanizmini nəzərdən keçirə-

cəyik. Bundan sonra ilkin freymin leksik freymə, daha sonra isə onların bir qisminin konseptə çevrilmə mərhələlərini, eləcə də konseptin ümumi sferasının yaranma mexanizmini izah və şərh etməyə çalışacağıq.

Müzakirə və şərhlər.

Nəzərdən keçirilən problemi müzakirə edib onun şərhini verməyə çalışarkən, əsasən bu müddəalara istinad edəcəyik:

İnsan təmasda olduğu bütün gerçəklik vahidlərini deyil, sadəcə, hər hansı bir cəhəti ilə diqqətini cəlb edən gerçəklik vahidlərini dərk edir və bu dərk etmə nəticəsində ilkin intellekt kodu, yəni freym yaranır;

Nitq ehtiyacı, yəni gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı gerçəklik vahidinə adın verilməsinə və sözün yaranmasına, yəni freymin verballaşmasına səbəb olur ki, bunun nəticəsində ilkin freymlər leksik freymə və ya söz-freymə çevrilir;

Leksik freymlərin bir qismi mənaca genişlənərək konkret bir gerçəklik vahidini deyil, identik və ya bənzər vahidlər qrupunu ifadə edir və bunun nəticəsində onlar konseptə çevrilir;

Konseptin ifadə və əhatə etdiyi bütün vahidlərin və onların adının konseptə daxil olması konseptin ümumi sferasını formalaşdırır. Yəni əvvəlcə onun nüvəsini genişləndirir və nüvəətrafı zonasının yaranmasına səbəbə olur. Daha sonra isə bu adların iştirakı ilə düzələn metaforların, eləcə də digər dil struktur vahidlərinin konseptə daxil olması nəticəsində həmin konseptin periferiyası əmələ gəlir.

Tədqiqat boyunca istinad edəcəyimiz bu müddəalara, eyni zamanda, *müzakirəyə çıxarılan əsas müddəalar* da deyə bilərik. Bu müddəaları qeyd edilən ardıcılığa uyğun şəkildə nəzərdən keçirib şərh etməyə çalışaq.

Gerçəklik vahidinin dərk edilməsi və ilkin freymin yaranması

Biz gündəlik həyatımızda çoxsaylı gerçəklik vahidləri ilə, yəni müxtəlif əşya, varlıq və hadisələrlə təmasda oluruq. Həmin təmas üsullarının ümumi sayı, bir qayda olaraq, hiss orqanlarımızın sayına bərabər hesab olunur. Yəni biz ətraf aləm və onun vahidləri ilə bağlı görmə, eşitmə, dadbilmə, qoxubilmə orqanlarımız vasitəsilə, eləcə də onlarla fiziki təmas nəticəsində informasiya alırıq.

Bu bir faktdır ki, biz hər gün işə, evə, kinoya, teatra gedərkən yüzlərlə insanla, onların fərqli geyimləri, danışiq tərzii və davranışları ilə, minlərlə digər əşya və varlıqlarla rastlaşırıq. Amma onların hamısı bizim yaddaşımızda qalmır. Onlardan sadəcə hansısa bir cəhəti ilə diqqətimizi cəlb edənlər və ya bizim özümüzün məqsədyönlü şəkildə yadda saxlamaq istədiyimiz şəxslər, əşya və varlıqlar bizim yadımızda qalır. Bu problemə fərqli şəkildə yanaşanlar da var [7, s.240].

Bunu da qeyd edək ki, *gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyanın əsas yaddaşa qeyd edilməsi prosesi, əslində, dərk etmə deməkdir*. Biz bir qayda olaraq təmasda olduğumuz gerçəklik vahidlərinin ən vacib olan bir əsas xüsusiyyətini yaddaşımıza qeyd edirik. Yəni çox vaxt hansısa bir şəxsi, varlığı və ya əşyanı onun ən üzde olan bir xüsusiyyəti, əlaməti, elementi əsasında yadda saxlayırıq. Bu xüsusiyyətə və ya elementə həmin şəxsin, əşyanın və ya varlığın *birinci sıra gerçəklik elementi* deyirik və ilk növbədə məhz onu yadda saxlayırıq [2, s. 45-48].

Biz diqqətimizi cəlb edən bütün şəxs, əşya və varlıqların birinci sıra gerçəklik elementini (Ge_1) öz ehtiyacımıza uyğun olaraq və öz iradəmiz çərçivəsində özümüz müəyyən edirik. Həmin gerçəklik elementini müəyyən etdiyimiz anda bizim iradəmizdən asılı olmayaraq beynimizdə bu gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən birinci sıra intellekt obrazı ($\dot{I}O_1$) yaranır [6, s. 8]. Və yenə də bizim iradəmizdən asılı olmayaraq birinci sıra gerçəklik elementi

ilə birinci sıra intellekt obrazı öz aralarında birləşir. Bu birləşmə nəticəsində natamam intellekt kodu yaranır və bizim iradəmizdən asılı olmadan əsas yaddaşımıza qeyd olunur.

$$Ge_1 + \dot{I}O_1 = K_{nt}$$

Yəni ilkin dərk etmə nəticəsində hər bir gerçəklik vahidi ilə bağlı insan beynində iki elementdən ibarət olan *natamam intellekt kodu* yaranır və əsas yaddaşa qeyd olunur [2, s.52-54]. Natamam intellekt kodu eyni zamanda *freym*dir [10, s.44]. Hansı adın verilməsindən asılı olmayaraq *natamam intellekt kodu* və ya *freym* gerçəklik vahidinin dərk olunması nəticəsində yaranan dərk etmə və ya təfəkkür vahididir [4, s. 211].

Freymin verballaşması və leksik freymin əmələ gəlməsi

İnsan sosial varlıqdır. O, dərk etdiyi hər bir gerçəklik vahidi haqqında danışmaq, yəni başqa insanlara bu haqda informasiya vermək istəyir. Hər hansı bir gerçəklik vahidi ilə bağlı danışa bilmək üçün həmin gerçəklik vahidinə adın verilməsi, yəni gerçəklik vahidi ilə bağlı yaranan natamam intellekt kodunun və ya freymin verballaşması mütləqdir. Buna görə də haqqında danışmaq və ya informasiya vermək ehtiyacı yaranan hər bir gerçəklik vahidinə ad verilir və bu psixolinqvistikanın pozulmaz qanunudur [16, s.231]. Gerçəklik vahidinə verilən ad bəzən gerçəklik vahidinin mahiyyətinə uyğun olur, bəzən isə tamamilə təsadüfi mahiyyət daşıyır.

Gerçəklik vahidinə adın verilməsi, yəni freymin verballaşması əslində, sözün yaranması deməkdir. Məlum olduğu kimi sözün yaranmasının iki əsas şərti var:

1) Ad veriləcək gerçəklik vahidi ya əvvəlcədən dərk edilmiş olmalıdır, ya da ad vermə anında dərk edilməlidir;

2) Dərk edilmiş gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı yaranmalıdır.

Bu iki şərtdən hər hansı biri ödənməzsə, həmin gerçəklik vahidinə ad verilmir və ya verilən ad qısa müddət sonra unudulur və dili tərk edir [2, s.96-97].

Ümumi dərk etmə prosesinin birinci aktında əvvəlcə gerçəklik vahidi dərk olunur və yalnız bundan sonra həmin dərk etmənin ikinci aktı

mahiyyəti daşıyan *sinktual* (düşünərək) dərketmə yolu ilə həmin gerçəklik vahidinə ad verilir. Bu səbəbdən də *sinktual* dərketmə hər zaman ümumi dərketmənin ən azı ikinci aktı kimi çıxış edir. Gerçəklik vahidinin ilkin dərək edilməsi aktı isə *sinktual* dərketməyə hazırlıq mərhələsi mahiyyəti daşıyır.

İstənilən dərketmə aktının birinci və ikinci fazası çox sıx ardıcılıqla baş verir və onlar arasında, demək olar ki, zaman fasiləsi olmur. Dərketmənin üçüncü və dördüncü fazası isə birinci və ikinci fazadan dərhal sonra da baş verə bilər, uzun müddət, hətta illər sonra da baş verə bilər. İstənilən halda əgər *sinktual* dərketmə baş verirsə, gerçəklik vahidinin ilkin dərək edilməsi aktının üçüncü və dördüncü fazaları *sinktual* dərketməyə hazırlıq mərhələsi kimi yenidən reallaşır.

Sinktual dərketmənin birinci fazası da ilkin dərketmə aktında olduğu kimi **təmas fazasıdır**. Bu fazada ad veriləcək gerçəklik vahidi ona bənzəyən digər gerçəklik vahidləri ilə və onların adı ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilir. Hətta həmin gerçəklik vahidinə qohum dillərdə və qohum olmayan region dillərində hansı adın verilmiş olduğu da yada salınıb xatırlanılır.

Sinktual dərketmənin birinci fazasında gerçəklik vahidinə onun mahiyyətinə uyğun olan, ya da tamamilə şərti, təsadüfi mahiyyət daşıyan bir ad verilir. Bu ad həmin gerçəklik vahidinin qohum və ya region dillərindəki adı ilə eyni də ola bilər, onlardan tamamilə fərqli də ola bilər. İstənilən halda gerçəklik vahidinə verilən ad *ikinci sıra gerçəklik elementi* kimi çıxış edir. Ona görə ki, həmin ad da eynilə birinci sıra gerçəklik elementi kimi aid olduğu gerçəklik vahidinə məxsus intellekt kodunun daxili elementidir. Birinci və ikinci sıra gerçəklik elementlərinin daha bir ümumi cəhəti vardır: ikinci sıra gerçəklik elementi gerçəklik vahidinin adıdır, birinci sıra gerçəklik elementi isə həmin adın ifadə etdiyi məna, məzmun və ya mahiyyətdir. Başqa bir deyişlə, ikinci sıra gerçəklik elementi gerçəklik vahidinin adıdır, yəni sözdür, birinci sıra gerçəklik elementi isə bu sözün mənasıdır.

Sinktual dərketmənin ikinci fazası yadda saxlama fazasıdır. Bu fazada gerçəklik vahidinə verilən adın, yəni yeni yaranmış sözün yadda qalmasını təmin edən ikinci sıra intellekt obrazı yaranır. İkinci sıra gerçəklik elementi və ikinci sıra intellekt obrazı 2 elementli *natamam*

koda və ya *ilkin freymə* daxil olur. Bunun nəticəsində iki elementli *natamam kod* dörd elementli *tam koda* çevrilir. Belə də deyə bilərik ki, ilkin freym leksik freymə və ya *lingvistik freymə* çevrilir. Tək bir dil bilən insanların əsas yaddaşındakı kodların 95-98 faizi tam kodlardan və ya *lingvistik freymlərdən*, qalan 2-5 faizi isə *natamam* kodlardan və ya *ilkin freymlərdən* ibarət olur [4, s. 212-213].

Bir haşiyəyə çıxaraq bunu da qeyd edək ki, ilkin freym gerçəklik vahidi ilə bağlı abstrakt təsəvvürdür, yəni tamamilə psixoloji mahiyyət daşıyan bir fenomendir. İlkin freym verballaşmış söz cildinə bürünən zaman onun mahiyyətində də dəyişkənliklər baş verir və o, psixoloji mahiyyətinə paralel olaraq *lingvistik* mahiyyət də qazanır.

Əyani bir nümunə əsasında belə deyə bilərik ki, ad verilincəyə qədər əsas yaddaşımızda “yazı yazmaq üçün alət” kimi abstrakt bir təsəvvür əsasında mühafizə edilən gerçəklik vahidinin iki elementli *natamam kodu* sırf psixoloji mahiyyət daşıyırdı. Həmin gerçəklik vahidinə “qələm” adı verildiyi an iki elementli kodun dörd elementli *tam koda* çevrilməsinə paralel olaraq bu kodun mahiyyəti də dəyişdi. Bu kod artıq sırf psixoloji deyil, *lingvo-psixoloji* mahiyyət qazandı. Yəni burada aparıcı rol və ya üstünlük *lingvistik* çalara keçdi. Elə bu səbəbə görə bütün dil struktur vahidlərinin *lingvo-psixoloji* mahiyyət daşdığı qeyd edilir və verballaşmış bütün freymlərə leksik freym və ya *lingvistik freym* deyilir. Əslində onlara *lingvistik freym* demək daha doğru olardı. Amma çox vaxt onların verballaşmış və ya leksik don geymiş freym olduğunu nəzərə alaraq onlara *leksik freym* deyildiyi də müşahidə olunur.

Sinktual dərketmənin üçüncü və dördüncü fazaları da bütün digər dərketmə üsullarında olduğu kimi *xatırlama* və *praktik istifadə* fazalarıdır. *Sinktual dərketmənin üçüncü fazasında* dörd elementli *tam intellekt kodu* əsas yaddaşdan operativ yaddaşa gətirilir, yəni yada salınır və ya xatırlanır. *Dördüncü fazada* isə həmin kodun daşdığı informasiyadan əməli şəkildə və ya əməli fəaliyyəti əvəz edən nitq yaradıcılığı prosesində istifadə olunur.

İnsan sosial varlıq olduğuna görə onun demək olar ki, bütün təfəkkür fəaliyyətləri dörd elementli *tam kodlar* və ya *lingvistik freymlər*

vasitəsilə həyata keçir. İnsan linqvistik freym olan gerçəklik vahidini xatırladıqda, yada saldıqda, həmin freym bütöv şəkildə əsas yaddaşdan operativ yaddaşa gəlir. Linqvistik freymın daxilində olan birinci və ikinci sıra gerçəklik elementləri eyni anda aktivləşir. Yəni biz istənilən bir gerçəklik vahidinin özünü onun adı ilə birlikdə xatırlayırıq. Gerçəklik vahidinin özünü xatırlayıb adını xatırlamamaq və ya adını xatırlayıb özünü xatırlamamaq çox nadir hallarda baş verir. Belə hallar yeni dərk edilən və hələ əsas yaddaşda tam şəkildə özünə yer edə bilməyən gerçəklik vahidlərində müşahidə oluna bilər. Zaman keçdikcə gerçəklik vahidinin adı və onun özü ilə bağlı informasiya arasındakı bağlılıq möhkəmlənir. Daha sonra gerçəklik vahidinin adının xatırlanması ilə onun özü də xatırlanır və ya əksinə özünün xatırlanması ilə adı da xatırlanmış olur. Həm özü, həm də adı dərk edilmiş gerçəklik vahidlərinin xatırlanması prosesi bütün normal insanlarda məhz bu şəkildə baş verir.

Gerçəklik vahidinin özü haqqındakı informasiya və onun adı, başqa sözlə desək, həmin linqvistik freym daxilindəki birinci və ikinci sıra gerçəklik elementləri, zaman keçdikcə, ayrılmaz bir bütövə çevrilir. *Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin* adındakı “*vəhdət*” sözü də məhz bu bütövlüyü ifadə edir. Yəni ad və onun mahiyyəti, söz və onun mənası daima vəhdət halındadır və ayrılmaz bir bütövdür.

Dörd elementli tam intellekt kodu mahiyyəti daşıyan linqvistik freymın yaranması, yəni gerçəklik vahidinə adın verilməsi *freymın konseptə çevrilməsi istiqamətində atılan ilk addımdır*. Konseptin yarana bilməsi üçün əvvəlcə onun nüvəsi mahiyyətini daşıyan linqvistik freym, daha sonra bu konseptin nüvəətrafı zonası və periferiyası formalaşır [3, s.84].

Bunu da qeyd edək ki, bütün freymlər konseptə çevrilmir. Əsas yaddaşdakı kodların 95-98 faizi linqvistik freymlərdən ibarət olsa da, qalan 2-5 faizi ilkin freymlərdən ibarət olur. Qeyd edilən bu 2-5 faiz heç vaxt nə leksik freymə, nə də konseptə çevrilmir. Eynilə bunun kimi, iki elementli natamam kodu dörd elementli tam koda çevrilən və əsas yaddaşdakı kodların 95-98 faizini təşkil edən leksik freymlərin də böyük bir qismi konsept səviyyəsinə qədər inkişaf edə bilmir [4, s.213].

Məlum olduğu kimi, istənilən dildə yüz minlərlə söz var. Bu sözlərin hamısının intellekt kodu dörd elementlidir. Amma onların böyük əksəriyyəti konsept deyil. Həmin sözlərin çoxu müxtəlif konseptlərin nüvəətrafı zonasında və ya periferiyasında yer alan konseptdaxili elementlər, yəni linqvistik freymlərdir.

Göründüyü kimi, freymlər sadəcə iki elementli natamam kodlardan ibarət olmur. Bəzi dörd elementli tam intellekt kodları da əsas yaddaşda linqvistik freym olaraq qalır və konseptə çevrilə bilmir. Buraya qədər deyilənlər əsasında belə bir ilkin nəticəyə gələ bilərik ki, freymlərin *iki elementli natamam kodu olan ilkin freymlər* və eyni zamanda *dörd elementli tam kodu olan linqvistik freymlər* kimi iki fərqli növü var [müqayisə et: 8].

Müasir dövrdə biz gerçəklik vahidinin özünü (Ge_1) və ana dilindəki (birinci dildəki) adını (Ge_2) dərk etdikdən sonra onun başqa bir dildəki adını (Ge_3) da mənimsəyirik. Gerçəklik vahidinin ikinci bir dildəki adını (Ge_3) öyrəndiyimiz anda həmin adın yadda qalmasını təmin edən yeni bir intellekt obrazı ($\dot{I}O_3$) yaranır. İkinci dildəki ad (Ge_3) və onun intellekt obrazı ($\dot{I}O_3$) öz arasında birləşir ($Ge_3 + \dot{I}O_3$) və gerçəklik vahidinin tam koduna daxil olur. Bunun nəticəsində gerçəklik vahidinin tam intellekt kodu *genişlənmiş intellekt koduna* çevrilir:

$$(Ge_1 + \dot{I}O_1) + (Ge_2 + \dot{I}O_2) + (Ge_3 + \dot{I}O_3) = K_g$$

Bəzən insanlar gerçəklik vahidinin adını ana dilindən başqa daha 2-3 dildə öyrənir, yəni daha çox dil mənimsəyirlər. Bu zaman həmin dillərə məxsus sözlərin yadda qalmasını təmin edən intellekt obrazları yaranır və həmin sözlərlə birləşərək intellekt koduna daxil olur. Bunun nəticəsində həmin kodlar daha da genişlənir:

$$(Ge_1 + \dot{I}O_1) + (Ge_2 + \dot{I}O_2) + (Ge_3 + \dot{I}O_3) + (Ge_4 + \dot{I}O_4) + (Ge_5 + \dot{I}O_5) \dots = K_g$$

İki və daha çox dil bilən insanların əsas yaddaşdakı kodların təxminən 70-90 faizi genişlənmiş kodlardan, 5-25 faizi tam kodlardan, 2-5 faizi natamam kodlardan ibarət olur. Bu rəqəmlərə istinadən belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, insan ikinci və sonrakı dilləri birinci dil və ya ana dili səviyyəsində öyrənə bilmir. Bəzi alimlərin qeyd etdiyi kimi, *ikinci və sonrakı dil-*

lər sadəcə ehtiyac duyulan həcm və səviyyədə öyrənilir və ya mənimsənilir [bax: 17].

Bütün genişlənmiş intellekt kodları da tam intellekt kodları kimi, heç də həmişə *konsept* deyil. Bununla belə, onların hər ikisi konseptə çevrilmə potensialına malikdir və konseptə çevrilməyə çox yaxındır. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən də Johanne Paradis belə hesab edir ki, freym dil vahidi ilə birləşdiyi an konseptə çevrilir. Bu qrupa daxil olan alimlər həmin intellekt kodlarına *söz-konsept* deyirlər (bax: 17). Biz isə bu fikirdəyik ki, verballaşan, yəni sözdə ifadəsini tapan bütün freymlər konseptə çevrilmə potensialı qazanan linqvistik freymlər və ya *leksik freymlər*dir.

Leksik freymlərin formaca genişlənməsi

Leksik freymlərin formaca genişlənməsi bilinqvizm və ya polilingvizm şəraitində baş verir. Sadəcə bir dil bilən insanların əsas yaddaşındakı leksik freymlər, yəni tam intellekt kodları dörd elementli olur. İki və daha çox dil bilən insanların əsas yaddaşındakı leksik freymlər, yəni intellekt kodları isə, 6, 8, 10 və daha çox elementli genişlənmiş kodlardır. Öyrənilən hər dilə görə leksik freymə və ya tam intellekt koduna iki element (*gerçəklik vahidinin müvafiq dildəki adı və həmin adın yadda qalmasını təmin edən intellekt obrazı*) əlavə olunur [4, s. 214].

İnsanın əsas yaddaşında mühafizə edilən genişlənmiş intellekt kodunun və ya leksik freym daxilində həmin insanın bildiyi dillərin sayı qədər söz olur. Bu sözlərin intellekt kodu daxilindəki sırası birbaşa olaraq həmin dillərin bilinmə səviyyəsindən asılı olur. Adətən ən yaxşı bilinən dilə və ya ana dilinə aid sözlər genişlənmiş intellekt kodunun və ya leksik freym nüvəsində yer alır [müqayisə et: 11]. İkidillilik və çoxdillilik mühitində öyrənilən və digər dillərə aid olan sözlər isə dilin bilinmə səviyyəsinə və işlənmə tezliyinə uyğun olaraq *daha sonrakı sıralarda* yer alır [müqayisə et: 12].

Bunu da qeyd edək ki, dildən istifadə tezliyinin dəyişməsi həm bu dilin bilinmə səviyyəsinə, həm də həmin dilə məxsus sözlərin intellekt kodu və ya leksik freym daxilindəki sırasının dəyişməsinə səbəb olur. Yəni insan hansı dildən daha çox istifadə edirsə, təbii ki, zaman keçdikcə həmin şəxs bu dili daha yaxşı öyrənir. Yaxşı bilinən və çox istifadə edilən dilə məxsus sözlər

də intellekt kodu və ya leksik freym daxilində daha ön sıralarda yer alır.

Leksik freymın mənaca genişlənməsi və konseptə çevrilməsi

Müasir dövrdə əksər dünya dillərinə məxsus olan kodların böyük bir qismi eyni zamanda konsept statusuna malik olur [15, s. 205]. Bunun səbəbi odur ki, istənilən gerçəklik vahidi ilkin mərhələdə bir xüsusiyyət əsasında dərk olunsa da, onunla daha sonrakı təmaslar nəticəsində həmin gerçəklik vahidinin bir çox digər cəhətləri, imkan və potensialları da mənimsənilir və dərk olunur. Hətta onun digər gerçəklik vahidləri ilə ortaq və ya fərqli cəhətləri də ayrıca bir xüsusiyyət kimi dərk olunub əsas yaddaşa qeyd edilir. Nəticə etibarlı ilə ilkin mərhələdə konkret bir gerçəklik vahidinə məxsus olan intellekt kodu mənaca o qədər genişlənir ki, artıq bir gerçəklik vahidini deyil, gerçəklik vahidləri qrupunu və ya silsiləsini ifadə edir. Freymın konseptə çevrilməsi deyərək məhz bu proses nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də istənilən intellekt kodu konseptə çevrilmə potensialına malikdir və onların əksər qismi bu potensialdan istifadə edərək konseptə çevrilir. Belə də deyə bilərik ki, *konsept çoxsaylı gerçəklik vahidlərini ifadə edən tam və ya genişlənmiş intellekt kodudur*.

Bəzən tək bir gerçəklik vahidinə aid olan söz birbaşa və ya dolayısı ilə çoxsaylı gerçəklik vahidlərini, onlar arasındakı əlaqə və münasibətləri ifadə etməklə yanaşı, müxtəlif metaforaların da yaranmasında iştirak edir [14, s.19]. Deyilən fikri bir nümunə əsasında izah edək.

Məsələn, *İynə* ayrılıqda götürülmüş bir gerçəklik vahidinin, tikiş tikməyə xidmət edən bir əşyanın adı kimi yaranmışdır. Daha sonra tibbi əşyanın bir hissəsi də belə adlandırılmışdır. Bu adın təbiət üzərinə köçürülməsi ilə qızıl gülün, böyütkənin, akasiya ağacının tikanlarına da bəzən *İynə* deyilir və “İynəsi əlimə batdı” kimi ifadədən istifadə olunur. Bəzən bir adamla kobud danışmağa da, “onu İynələmək” deyilir. Yaxud da məqsədyönlü şəkildə acı sözlər söyləyib kimisə incidən şəxs bəzən “İynəsini vurdum” - kimi deyimdən istifadə edir. Belə faktlar bir daha sübut edir ki, istənilən gerçəklik vahidinin adını ifadə edən söz konseptə çevrilmə potensialına malikdir.

Bu deyilənlər işığında konseptə ümumi şə-

kildə tərif verməyə çalışsaq, belə deyə bilərik: konsept gerçəklik vahidləri silsiləsini ifadə edən mürəkkəb linqvo-psixoloji strukturdur və onun 1) *nüvəsi* bir spesifik və ya bir neçə identik leksik freymdən, 2) *nüvəətrafi zonası* yaxın və ya bənzər gerçəklik vahidlərinə aid olan leksik freymlər çoxluğundan, 3) *periferiyası* isə nüvədə, yaxud da nüvəətrafi zonada yer alan freymlər ilə az və ya çox dərəcədə səsləşən çoxsaylı leksik freymlər silsiləsindən ibarət olur. Bəzi konseptlərin nüvəsində, nüvəətrafi zonasında və hətta periferiyasında müstəqil konseptlər və ya alt konseptlər də yer ala bilər [4, s. 216].

Konseptin nüvəətrafi zonasının və periferiyasının yaranması

Kitab, dəftər, qələm, pozan, təbəşir, silgi sözləri elm və təhsil ilə bağlı olan yaxın mənalı sözlərdir. Onların hamısı çoxsaylı əşyaları ifadə edir. Yəni müxtəlif forma, ölçü və təyinatə malik olan milyonlarla kitab, dəftər, qələm, pozan, təbəşir, silgi var. Onlar verballaşmış freymlər olduğuna görə ən azı leksik freym statusuna malikdirlər. Amma çoxsaylı əşyaları ifadə etmələrinə baxmayaraq, bu leksik freymlərin heç də hamısı konsept deyil. Həmin nümunələrin Azərbaycan dil mühitində *tam təşəkküllü konsept*, *yeni yaranmaqda olan konsept* və ya *lingvistik freym*, yaxud da *leksik freym* olduğunu müəyyən etməyə çalışaq.

İfadə etdiyi ilkin mənadan və bu günə qədər həmin mənanın genişlənmə dərəcəsindən çıxış edərək belə deyə bilərik:

Kitab adlı leksik freym, Azərbaycan dil mühitində, eyni zamanda, həm nüvəsi, həm də nüvəətrafi zonası, həm də periferiyası olan tam təşəkküllü bir konseptdir. *Qələm* adlı leksik freym isə nüvəsi olan, nüvəətrafi zonası və periferiyası olan yeni yaranmaqda olan konseptdir.

Dəftər adlı leksik freym bir konsept kimi Azərbaycan dil mühitində nüvəsi formalaşsa da, nüvəətrafi zonası və periferiyası hələ formalaşmayıb. Bu səbəbdən də o leksik freym ilə tam təşəkküllü konsept arasında keçid vəziyyətindədir. Bizcə, *söz-konsept* termini [bax: 17] elə bu səbəbdən yaranmış və məhz bu kimi hal-

larda istifadə olunmuşdur.

Yeni yaranmaqda olan bütün konseptlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin konseptlərin nüvəsi onların adı kimi çıxış edən tək bir sözdən ibarət olur. Məsələn, “dəftər” konseptində də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Yəni “dəftər” sözü bu konseptin nüvəsi kimi çıxış edir və bu nüvə daxilində hansısa başqa bir söz yoxdur. Dəftər sözünün ilkin mənası ilə yanaşı, mühasibatlıqda “böyük dəftər” (dəftəri kəbir), poeziyada “ömür dəftəri” kimi xüsusi ifadələr də var:

Ömür dəftərimi tamamlamağa
Çox da tələsməsin əlimdə qələm.
Mən tələsmirəm! Mən tələsmirəm!

(S.Vurğun)

Əslində “böyük dəftər”, “ömür dəftəri” kimi deyim və ifadələr koqnitiv dilçilikdə metafor kimi qəbul edilir və belə hesab olunur ki, onların yeri konseptin periferiyasıdır. Bəlkə də elə bu səbəbdən bəzi alim və tədqiqatçılar konseptin sadəcə nüvədən və periferiyadan ibarət olduğunu qəbul və iddia edirlər. Bizcə həmin alim və tədqiqatçılarla mübahisəyə girib, nəyi isə isbat və ya sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Sadəcə bunu deməklə kifayətlənirik ki, tam formalaşmayan bir şey etalon ola bilməz və nəyinsə haqqında düzgün qərar verə bilmək üçün onun tam formalaşmış bir nümunəsini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Pozan, təbəşir, silgi adlı leksik freymlər Azərbaycan dil mühitində hələ ki, konsept hesab oluna bilməz. Çoxsaylı gerçəklik vahidlərinin adı kimi çıxış etsələr də, onlar konsept deyillər, sadəcə *leksik freymlər* və ya *verballaşmış lingvistik freymlərdir*. Forma və mənasında konseptləşmənin heç bir əlaməti olmadığına görə *poza*n, *təbəşir*, *silgi* adı leksik freymləri *söz-konsept* də adlandırmaq olmaz. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda *söz-konsept* termininə rast gəlinərsə də [9, s. 128-130], biz bu terminin işlənməsini o qədər də doğru hesab etmirik. Ona görə ki, söz istənilən konseptin lingvistik cildi və ya adıdır. Yəni istənilən konsept eyni zamanda sözdür, amma istənilən söz konsept deyil.

Nəticə / Conclusion

Bu tədqiqatda irəli sürülən fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakı **nəticələrə** gəlmək olar:

1) İnsan gündə minlərlə gerçəklik vahidi ilə təmasda olsa da onların hamısını deyil, sadəcə hansısa bir cəhəti ilə diqqətini cəlb edən gerçəklik vahidlərini və onların ən üzdə olan, eləcə də öz ehtiyaclarına uyğun gələn bir əsas xüsusiyyəti əsasında dərk edir.

2) Dərketmə gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyanın əsas yaddaşa qeyd olunmasıdır.

3) Sadəcə özü dərk edilən gerçəklik vahidləri ilə bağlı əsas yaddaşa mühafizə olunan informasiya iki elementli natamam intellekt kodları və ya *ilkin freymlərdir*;

4) İnsan dərk etdiyi və haqqında informasiya vermək istədiyi gerçəklik vahidinə ad verir. Dərk edilmiş gerçəklik vahidlərinə adın verilməsi və ya ilkin freymlərin verballaşması

nəticəsində yaranan dörd elementli natamam intellekt kodları *leksik freymlərdir*;

5) İkinci və sonrakı dillərin öyrənilməsi ilə tam intellekt kodları genişlənmiş intellekt koduna çevrilirlər. Müxtəlif dillərə aid sözlərin genişlənmiş intellekt kodu daxilindəki sırası, yeri bu dillərin bilinmə səviyyəsindən və bu dillərdən istifadə tezliyindən asılı olur.

6) İki və daha artıq gerçəklik vahidini ifadə edən və nüvə, nüvətrafı zona və periferiya kimi daxili strukturlardan bəzilərinə malik olan linqvo-psixoloji fenomenlər *yaranmaqda olan konseptlərdir*.

7) İki və daha artıq gerçəklik vahidini və ya bənzər vahidlər silsiləsini ifadə edən, nüvə, nüvətrafı zona və periferiya kimi daxili strukturlara malik olan linqvo-psixoloji fenomenlər *tam təşəkküllü konseptlərdir*.

Ədəbiyyat / References

1. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası / M.B.Əsgərov. – Bakı: Elm. və təhsil, 2011. 308 s.
2. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi / – Bakı: Elm və təhsil, 2015. 192 s.
3. Əsgərov, M.B., Xəbərlinin semantik, morfoloji və sintaktik potensialı / M.B.Əsgərov, T.G.Məmmədova // AMEA Dilçilik İnstitutunun “Dilçilik araşdırmaları” toplusu, – Bakı: Elm, 2019. № 2, s. 80-87.
4. Əsgərov, M.B. İntellekt kodu və ya konsept / M.B.Əsgərov, S.S.İsmayılova // Filologiya məsələləri, – Bakı: Elm və təhsil, 2024. № 11, s. 208-218.
5. Əsgərov, M.B. Konsept daxilində söz sırası / M.B.Əsgərov, S.S.İsmayılova // AMEA Dilçilik İnstitutunun “Dilçilik araşdırmaları” toplusu, – Bakı: Elm və təhsil, 2025. № 1, s. 208-218.
6. Zərbəliyev, H. İntellekt obrazları dərkətmə və təfəkkür proseslərinin realizasiya vasitəsi kimi. M.B. Əsgərovun “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” kitabına rəy s.7-14. – Bakı: Elm və təhsil, 2015. 192 s.
7. Barsalou, L. W. The human conceptual system // The Cambridge handbook of psycholinguistics, – Cambridge: University Press, – Cambridge, 2012. – pp. 239–258. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139029377.017>
8. Chomsky, N. Rules and representations. – New York: Columbia University Press, – 2005 (1980). – 299 p.
9. Danesi, M. Analyzing cultures: An introduction and handbook /, M. Danesi, P Perron. – Indianapolis: Indiana University Press, – 1999. – 413 p.
10. Evans, V. Cognitive Linguistics: An Introduction / V.Evans, M.Green. – Edinburgh: Edinburgh University Press, – 2006. – 851 p.
11. Gullberg, M. The cognitive neuroscience of second language acquisition / M.Gullberg, P.Indefrey (Eds.). – Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell Publishing, – 2006. – 348 p.
12. Javier, R.A. The bilingual mind: Thinking, feeling and speaking in two languages / R.A. Javier. – Springer, 2007. – 154 p.

13. Johansson N. E., Anikin A., Carling G., Holmer A. The typology of sound symbolism: defining macro-concepts via their semantic and phonetic features // *Linguistic Typology*, – 2020. № 24. – Pp. 253–310.
14. Lakoff, G. More than Cool Reason: A Field Guide To Poetic Metaphor Author / G.Lakoff, M.Turner. – Chicago and London: The University of Chicago Press, – 1989. – 237 p.
15. Lakoff, G. Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought /G.Lakoff, M.Johnson. –New York: Basic Books, – 1999.– 640 p.
16. Steinberg, D.D. An introduction to psycholinguistics /, D.D. Steinberg & N.V. Sciarini. – 2 nd ed. p. cm. – London; New York; Boston etc.: Pearson Education Limited, – 2006. – 306 p.
17. https://sites.ualberta.ca/~jparadis/paradis_keynote_AP%20copy.pdf

Этапы превращения фрейма в концепт

Майыл Аскеров

доктор филологических наук,
заведующий отделом социолингвистики и психолингвистики
Института языкознания Национальной академии наук Азербайджана,
профессор Бакинского Евразийского университета,
E-mail: mayil62@yandex.com

Тамелла Ализаде

старший преподаватель Центра обучения языкам Азербайджанского государственного
аграрного университета,
диссертант кафедры социолингвистики и психолингвистики Института языкознания НАНА
E-mail: alizadetamella@gmail.com

Резюме. Невозможно полностью познать реальный мир, а также его объекты и явления. Воспринимаются только те единицы действительности, которые привлекают внимание определенными аспектами. Согласно теории лингво-психологического единства при первичном контакте с единицей действительности формируется и сохраняется в основной памяти неполный код интеллекта, состоящий из 2 элементов. Этот первичный код интеллекта восприятия и мышления называется фреймом.

Человек является социальным существом и хочет дать информацию другим людям обо всем, что он воспринимает. Для того чтобы иметь возможность давать информацию о единице действительности сначала нужно дать ей имя. Наименование единицы действительности является вербализацией принадлежащего ей фрейма. Имя, данное единице действительности, входит в ее неполный код интеллекта, состоящий из 2 элементов. В результате этого 2-элементный неполный код превращается в 4-элементный полный код интеллекта. Образование полного кода интеллекта считается начальным этапом преобразования фрейма в концепт. Несмотря на это, не все вербализованные фреймы становятся понятиями. Поэтому вербализованные фреймы на начальном этапе называются не понятиями, а лексическими фреймами или слово-фреймами.

Лексические фреймы могут быть расширены как по форме, так и по значению. Расширенные по форме лексические фреймы называются расширенным кодом интеллекта, а расширенные по значению лексические фреймы называются концептами.

Ключевые слова: единица реальности, образ интеллекта, код интеллекта, фрейм, концепт.